

ΕΛΛΗ ΣΥΝΟΠΕΡΕΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΜΑΘΗΤΕΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μιά ὄψη τῆς προβληματικῆς ὑφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ περιγράφεται, ἐπιγραμματικά, ἀπό τὸν Μανουὴλ Γεδεών: Ἐκεῖ πού, κατὰ τὰ τέλ τοῦ 18ου αἰώνα, τὸ ἔργο τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Γένους προχωροῦσε μὲ ρυθμὸ ἀλματώδη, ἔξαφνα, κατ'ἀτυχίαν τῶν ἡμετέρων λογίων, ξέσπασε ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Ἡμάρτανον οἱ καιροί, λέει λίγο παρακάτω, κι ἄς μὴν τὸν διορθώσουμε. Δέν τὸν ὑποχρεώνει κανεὶς νὰ δεῖ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση σάν μέρος ἑνός ὅλου ὅπου ἀνήκουν καὶ ὁ εὐρωπαϊκός διαφωτισμός καὶ, κατ'ἐπέκτασιν, καὶ ὁ ἑλληνικός. Μερικὲς δεκαετίες πιό πίσω, ὁ Κοραῆς ἐκφράζει ἐπανελημμένα τὴν ἀθυμία του γιὰ τὸ πρόωρο ξέσπασμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, πού ἐπίσης ἀνέστειλε τὴν πρόοδο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ Κοραῆς δέν εἶναι οὔτε σύγχρονος, οὔτε κἀν πρόγονος τοῦ Γεδεών, ἀλλὰ ἡ ὀπτικὴ γωνία παραμένει οὐσιαστικά κοινὴ καὶ ἀμετάβλητη. Καὶ ἀπὸ τοὺς δύο κρίνεται ὅτι ἡ ἱστορία ἔρχεται νὰ ἐπέμβει σέ διαδικασίες πού δέν τὴν ἀφοροῦν, σέ ὑποθέσεις πού ἐμπίπτουν στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τῶν λογίων. Αὐτὴ ἡ ἐνδημικὴ ἀμηχανία στὴ σύλληψη τῆς σχέσης τῶν διανοουμένων μὲ τὴν κοινωνία πού τοὺς γέννησε καὶ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τοὺς συντηρεῖ, εἶναι ἕνα σημεῖο πού μπορούμε ἐξαρχῆς νὰ ὑπογραμμίσουμε.

Τὸ δεῦτερο εἶναι ἡ μερική, ἔστω, ἐπαλήθευση τοῦ Γεδεών, ἀπὸ τίς ἴδιες τίς ἐπανάστασεις μπροστὰ στίς ὁποῖες δυστροποῦν. Ἄν ξεχάσουμε γιὰ μιὰ στιγμή τὸ προφανές γεγονός ὅτι καμιὰ τους δέν ἀποτέλεσε προϊόν συμπτώσεων εὐτυχῶν ἢ ἀτυχῶν, ἂν παραβλέψουμε καὶ τὴν ἐπίσης προφανὴ σειρά προτεραιότητας, θά σταθοῦμε σέ ἕναν μᾶλλον ἀσφαλῆ παραλληλισμό. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ὀχι βέβαια τὴν ἐκπλήρωση, ἀλλὰ τὸ αὐτονόητο τέλος μιᾶς προηγούμενης κίνησης ἰδεῶν, πού ἐγγράφεται σέ ὅ,τι συνήθως δηλώνουμε μὲ τὸν ὄρο διαφωτισμός, ὑπερπηδώντας κάθε ἐνδιάμεσο χάσμα, ἀπὸ τὴν Ρωσία ὡς τὴν Σκωτία. Καταργεῖται δηλαδή, ἐκ τῶν πραγμάτων, τὸ ἀμφίροπο, ἀκριβῶς, αὐτῆς τῆς κίνησης. Στὴν Εὐρώπη, ἡ μὲν πεφωτισμένη δεσποτεία ἀναθυμᾶται τὴν θαλπωρὴ τοῦ Ancien Régime, τὸ δέ ἀστικό κράτος ἀνακαλύπτει ἐκ νέου τὰ θέλητρα τῆς ιδεολογίας. Στὸν ἑλληνικό κόσμο (καὶ λέγοντας "ἑλληνικό" δέν ὑπεισέρχομαι στὸ πρόβλημα τῆς πραγματικῆς ἐθνολογικῆς του σύνθεσης) τὰ πράγματα εἶναι λιγότερο ξεκάθαρα, καθὼς ἡ ἤδη περίπλοκη ντόπια κατάσταση ἐπιβαρύνεται ἐξ ὀρισμοῦ μὲ τίς ἀλυσιδωτὲς ἐξελίξεις στὴν σύγχρονή

της ευρωπαϊκής ιστορία. Και πάλι όμως, η ελληνική επανάσταση, πέρα από τὰ ὅσα ἐγκαινιάζει, καταλύει ὁποσδήποτε τὸν χώρο τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀνταλλάσσοντας τὴν ἱστορική δυνατὸτητα μὲ τὴν ἱστορική ἀνάγκη· τὸ φυτώριο πάσης φύσεως ἀμφισχημιῶν, πού εἶναι ἡ προεπαναστατική ὀθωμανική αὐτοκρατορία, μὲ ἕνα ἑλληνικό ἐθνικό κράτος.

Σύμφωνα μὲ μίαν ἀντίστροφη προοπτική, ὅ,τι δὲν ἀποβαίνει ἱστορικά ἀναγκαῖο, εἶναι, ἀναπόφευκτα, ἱστορικά περιττό. Σίγουρα αὐτό δὲν ἀποτελεῖ τὸ πλέον ἐνδεδειγμένο σημεῖο ἀφετηρίας προκειμένου νὰ ἀνακατασκευάσουμε μιά ἐποχή. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ ἔκβαση τῶν πραγμάτων ἔδωσε ἀναδρομικά νόημα σὲ μιά, κατὰ προτίμηση, πτυχή τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τὴν σχετική μὲ τὴν ἑλληνική ἐθνική συνείδηση καὶ τὴν ἑλληνική ἐθνική παιδεία, ἐξωθεῖ τὸν ἐρευνητὴ στὴν ἀνίχνευση τάσεων πού στὸν καιρὸ τους, καθὼς ὑπονόμευαν τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἦταν ὄχι σπάνια λανθάνουσες.

Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ λέξη "λανθάνω" εἶναι μιά ἀπὸ τὶς λέξεις κλειδιά στὴ σύγχρονη ἐρευνα γιὰ τὸν ἑλληνικό διαφωτισμό. Λανθάνουν ἔργα τῶν ὁποίων γνωρίζουμε μόνο τοὺς τίτλους. Λανθάνουν συγγραφεῖς ἔργων πού ἀπέκτησαν σταδιακά κεντρική θέση στὴ μεταγενέστερη εἰκόνα τοῦ διαφωτισμοῦ: ὁ συγγραφέας τῆς "Ἑλληνικῆς νομαρχίας" εἶναι ἀπλῶς ὁ πιὸ ἐπώνυμος αὐτῶν τῶν ἀνωτύμων. Λανθάνουν πρότυπα ἔργων: πέρασαν, π.χ., δυὸ αἰῶνες μέχρι νὰ ἀνακαλυφθεῖ ὅτι τὸ πρότυπο ἑνὸς ἔργου τοῦ Χριστοδοῦλου Παμπλέκη δὲν εἶναι κανένα περιθωριακό ἔργο τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ λήμματα τῆς ἴδιας τῆς γαλλικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας². Λανθάνουν, τέλος, ιδέες: ιδέες ἀνατρεπτικές, μέσα σὲ κείμενα ἐπισήμως ἀθῶα³. Αὐτὴ ἡ πολυμέτρη σιωπὴ τῆς ἐποχῆς κάποτε παίρνει τὴ μορφή ὀργάνωμένης παραπλάνησης: τὰ περίφημα ψέμματα στίς σελίδες τίτλου: ψευδώνυμοι συγγραφεῖς, μεταμφιέσεις ἔργων, ἀνύπαρκτα τυπογραφεῖα⁴.

Στὸν ὄγκο τῆς φιλολογίας τοῦ διαφωτισμοῦ κρούσματα ὅπως τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν ἴσως μιά μειοψηφία, ὅταν ὅμως ὁ λόγος εἶναι εἰδικότερα γιὰ τὴν μαχητική, ἄς ποῦμε, ἐκδοχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ ἀριθμὸς τους γίνεται πολὺ σημαντικός. Ὅσο διαφορετικά νὰ ὑποθέσουμε τὰ ἰσχύοντα τότε συγγραφικά ἤθη, ἀντικρύζουμε συνεχῶς ἕνα ἐπίμονο incognito, πού συχνὰ περιγράφεται καὶ ὡς αὐτολογοκρισία τῶν λογίων: αὐτολογοκρισία πού αἰτιολογεῖται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας νὰ δεχθεῖ ἀνόθευτα καὶ ἐπώνυμα τὰ μηνύματα τοῦ διαφωτισμοῦ, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀδιαλλαξία τῶν "ἀντιδραστικῶν δυνάμεων" (Πατριαρχείου, Πύλης ἢ καὶ ευρωπαϊκῶν κυβερ-

(α)
Χρειάζονται
πράγμα

νήσεων). Όμως εδώ χρειάζονται διευκρινίσεις. Όταν μιλάμε για "άνετοιμη κοινωνία" δεν μπορεί να έννοούμε την παραδοσιακή κοινωνία: αυτή ασφαλώς και δυσανασχετεί - οι αντιστάσεις της, οι αδράνειές της είναι δεδομένες· πράγμα που άλλωστε μπορεί να παρατηρηθεί, τηρουμένων όρισμένων αναλογιών, ακόμα και στις πιο καθαρές περιπτώσεις ευρωπαϊκού διαφωτισμού, όπως ο αγγλικός και ο γαλλικός. Οι αντιστάσεις, για να αποτελέσουν σοβαρή απειλή, θα πρέπει να αναζητηθούν στο κομμάτι εκείνο της κοινωνίας που έχει ήδη αποκολληθεί από την προκαπιταλιστική στασιμότητα· άρα, στο κομμάτι εκείνο που θέλησε και τους διαφωτιστές: στον ίδιο χώρο δηλαδή είναι που θα διερευνήσουμε και τις προϋποθέσεις ανάπτυξης και τις προϋποθέσεις ματαίωσης ενός και του αυτού φαινομένου.

(β)

Αυτό μας οδηγεί στον δεύτερο ανασταλτικό παράγοντα, στο μέτωπο των "αντιδραστικών δυνάμεων", και ιδίως στον εμφανέστερο πρωταγωνιστή των σχετικών συγκρούσεων, που είναι η εκκλησία. Σύγχυση εδώ μπορεί να προκύψει αν προβάλλει κανείς εφ'όλης της ύλης πολώσεις που χαρακτηρίζουν κυρίως τη δεκαετία 1790-1800, έν πολλοίς και τις επόμενες: πολώσεις που ως έναν μεγάλο βαθμό υπαγορεύονται απ'έξω, από το γεγονός και μόνο της γαλλικής επανάστασης και από την επέκτασή της έξω από τα γαλλικά σύνορα. Αλλά ο ελληνικός διαφωτισμός γεννιέται αρκετές δεκαετίες πριν από το 1790, και η αντίθεση που είχε προλάβει ως τότε να εκδηλωθεί δεν ήταν αντίθεση μεταξύ εκκλησίας και αποστόλων της εκκοσμίκευσης, αλλά αντίθεση μεταξύ προοδευτικών και αντιδραστικών δυνάμεων μέσα στους κόλπους της ίδιας της εκκλησίας. Την όλη υπόθεση του ελληνικού διαφωτισμού είναι γνωστό ότι αρχικά αναλαμβάνει η εκκλησία, άσχετο αν τό αίτημα της παιδείας - ως αίτημα μιάς νέας κοινωνίας - διατυπώνεται φυσικά έρημην της εκκλησίας. Δύσκολα θα φανταζόταν κανείς περιβάλλον πιο ξένο προς τό πνεύμα του διαφωτισμού: από τό "Άγιον Όρος, κι όμως εκεί είναι που ιδρύεται ένας από τους βασικούς θεσμούς του ελληνικού διαφωτισμού, η Σχολή ή έπονομαζόμενη "Αθωνιάς". Τό γεγονός δεν εκπλήσσει, αν θυμηθεί κανείς ότι η εκκλησία για όλο τό διάστημα της τουρκοκρατίας ήταν ο κύριος παραγωγός και κύριος εργοδότης των λιγοστών διανοουμένων της Αυτοκρατορίας. Έκείνο που εκπλήσσει είναι τό δτι δεν πραγματοποιήθηκε έκ των υστέρων μιά σαφής κίνηση αποστασίας της παιδείας από την εκκλησία - έξω από τά πλαίσια γραφικών εξαιρέσεων. Μιά άπάντηση μπορεί να έντοπισθεί στη δαφυή παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην Αυτοκρατορία: έπικεφαλής της παιδευτικής κίνησης δεν τίθεται μόνο

→ φαναριώτες

μιά ανερχόμενη έμπορική αστική τάξη, αλλά και μιά διοικητική άριστοκρατία. Και από τις δύο αυτές ομάδες ή δεύτερη, έφ' όσον είναι σαφές ότι δέν κινείται προς την αυτουπονόμευσή της, προσβλέπει αναγκαστικά στην Πύλη, άρα και στο Πατριαρχείο. Δέν χρειάζεται έδω να αναρωτηθούμε κατά πόσον θά συνέφερε τους έμπόρους κάποια αντίθεση με τους φαναριώτες; άρκει ή παρατήρηση ότι έξω από την έκκλησία δέν υπήρχε καν ή δυνατότητα διαμόρφωσης ενός ανταγωνιστικού κεντρικού φορέα πού θά οργάνωνε τή νέα παιδεία. Ο διαφωτισμός έπρεπε να διαλέξει ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, όπου δέν μπορούσε παρά να ανήκει στη δικαιοδοσία της έκκλησίας, και στα πολλά κέντρα της διασποράς, όπου θά άφηνόταν σέ διαδικασίες αυτομάτων γεννήσεων. Άλλά και ή ίδια ή βιολογική επιβίωση των διαφωτιστών συνεπάγεται αποπροσανατολισμούς. Ο Έλληνας λόγιος συμπεριφέρεται σάν τόν δυτικό όμολόγό του; σάν να ζει σέ κοινωνία αγοράς, με τή διαφορά ότι ή δική του αγορά είναι μιά σκιά της οντότητας, τήν όποια συγκροτεί μονάχος του, από συνδρομητές και εύεργέτες του γένους; και τους χρηματοδότες, καμιά θεωρητικής φύσεως αναστολή δέν τους έμποδίζει να ενισχύουν ταυτόχρονα αντίπαλες μεταξύ τους τάσεις⁵. Τό να έρθει σέ σύγκρουση κανείς με τήν έκκλησία είχε λοιπόν και επιπτώσεις τελώς πρακτικές.

Πρώτοι οι
η άτη ένοση
τη διαφορά
φέλαξη
συγκρίσεις
ελληνικού
διαφωτισμού

Άν επιμένουμε στον ρόλο της έκκλησίας, είναι επειδή αποτελεί τό κύριο πρόβλημα στη σύνδεση του ευρωπαϊκού με τόν έλληνικό διαφωτισμό. Βέβαια είναι δύσκολο να δούμε τόν ευρωπαϊκό διαφωτισμό ως ένιαίο φαινόμενο - υπάρχουν πολλά έτερόκλητα στοιχεία, πολλές αντιφάσεις. Άλλά μιά από τις χαρακτηριστικότερες σταθερές του είναι τό αίτημα της παιδείας: όχι της παιδείας γενικά, αλλά της κοσμικής παιδείας, όπου τό "κοσμικός" δέν είναι άπλός επιθετικός προσδιορισμός, γιατί ή έκκοσμίκευση δέν αφορά "ιδέες" ούτε θίγει τά θεμέλια της πίστης άπαραιτήτως; είναι κίνηση ολόκληρης της κοινωνίας, και για τήν πραγματοποίησή της ένεργοποιούνται οί ίδιες προϋποθέσεις πού ένεργοποιούνται και για τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού και για τήν άνοδο των αστών. Αυτό λοιπόν τό κενό είναι μιά βασική διαφορά του έλληνικού διαφωτισμού από τόν ευρωπαϊκό; συμπτωμα της όποίας είναι τό έλληνικό παράδοξο, να έχουμε αστική τάξη χωρίς αστικό πρόγραμμα, είτε ένχώριο είτε, κατά τό κοραϊκό ιδίωμα, "μετακενωμένο". Όταν ή έκκλησία κηρύσσει τόν απόόκλητο πόλεμο κατά της νέας παιδείας, έπιδεικνύει μεγαλύτερη επίγνωση της ύπονομευτικότητας κάθε έρήμης της νεωτερισμού, από όσο οί ίδιοι οί διαφωτιστές, οί όποιοι συχνά μοιάζουν να άγωνίζονται άπλως για ένα πιο μορφωμένο

έκκλησίασμα. Καί ξεσπάει μὲν ἡ γνωστὴ μάχη τῶν φυλλαδίων, ἀλλὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ προσδιορίσουμε τί ἀκριβῶς διακυβεύεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ στρατοπέδου τῶν διαφωτιστῶν· παρατήρηση πού ἰσχύει ἀκόμα καί γιὰ τὴν διαυγέστερη τῶν ἀναμετρήσεων, τὸν ἀγώνα γιὰ τὴ γλῶσσα. Τόσο πολλὰ εἶναι τὰ ἀτομικὰ ἰδιώματα, τόσο πολλές οἱ δυνατότητες συνδυασμῶν, ἀπὸ τὸν προοδευτικὸ ὁπαδὸ τῆς ἀρχαΐζουσας ὡς τὸν συντηρητικὸ ὁπαδὸ τῆς δημώδους, ὥστε οἱ ὄροι τῆς ἀντίθεσης νὰ παραμένουν ἀνίματα ἀσαφεῖς. Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας μὲ τοὺς ὑπέρμαχους ποιᾶς παιδείας συγκρούονται; Ἐνασκευές Βολταίρου ὑπάρχουν, ἀφθονες. Ὁ Βολταῖρος λανθάνει ⁶ → Ἡ, ἀντίστροφα, ὑπάρχουν ὁμολογίες πίστεως· ἀλλὰ προηγηθεῖσα αἰρεση δύσκολα ἐντοπίζεται.⁷ *Τι φεταμενώνεται;*

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὸ πρόβλημα τῆς μετακένωσης. Τί, τελικὰ, μετακενώνεται; Στόχος τῶν Ἑλλήνων λογίων πού περιπλανῶνται ἀνά τὴν Εὐρώπη ἢ ἐγκαθίστανται ἢ ἀποβλέπουν σ' αὐτήν, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐνημέρωση στὴν τελευταία λέξη τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας, θὰ εἶναι ἡ ἐνημέρωση σὲ πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες ἐξέλιξης τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης, μὲ ἢ χωρὶς ἀναφορά στὴν ἀρχαιότητα. Παράλληλα μὲ νέες μεθόδους διδασκαλίας θὰ πρέπει, π.χ., νὰ εἰσαχθεῖ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καί τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου, ἡ δὲ ἐνημέρωση ἀναγκαστικὰ γίνεται καί σὲ ἔργα ἤδη πρό πολλοῦ ἀπαρχαιωμένα στὴν Εὐρώπη⁸ - καί χωρὶς ἕναν στοιχειώδη καταμερισμὸ ἐργασίας μεταξὺ φυσικῶν, φιλολόγων, νομικῶν κλπ., καθὼς ἡ ἴδια ἡ ἐννοια τῆς ἐξειδίκευσης συγκαταλέγεται στὰ πρὸς ἐκμάθησιν. Ἄλλο τόσο εὐρεῖα εἶναι καί ἡ ἐννοια τῆς "φωτισμένης Εὐρώπης", καθὼς συμπεριλαμβάνει ὄχι μόνον τὴν Ἄγγλια καί τὴν Γαλλία, ὄχι μόνον τὸν πολὺ προβληματικότερο γερμανικὸ καί αὐστριακὸ κόσμον, ἀλλὰ, σιωπηρὰ τουλάχιστον, ἀκόμα καί τὴ Ρωσία τῆς Αἰκατερίνης Β'. Ἐνῶ, π.χ., εἶναι ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση πού ἐκπέμπει τὰ "ὄρθα" μηνύματα, γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὴν ἀμεση ἱστορικὴ ἐμπειρία τὴν παρέχει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Θὰ ζητούσαμε ἐπομένως πολλὰ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες λόγιους ἂν τοὺς ἀναθέταμε ἀναδρομικὰ νὰ συλλάβουν μὲ αὐτόματο τρόπο τὸν δυναμισμὸ τῆς νέας ἐποχῆς, τὸ νέο πού κομίζει ἡ ἐποχὴ, τὴν ἐνότητα τῶν ἐξελίξεων στὴ σκέψη καί στὴν κοινωνία. Καί μόνον ἄλλωστε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ ἀπὸ ἕνα σημεῖο καί πέρα ἐπιτελεῖται σὲ ρομαντικὸ περιβάλλον, δίνει μιά γεύση τῶν δυσκολιῶν του.

Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες λόγιους ἡ φωτισμένη Εὐρώπη εἶναι καί κάτι λιγότερο ἀπὸ δυναμικὴ, εἶναι ἀπλούστατα στατικὴ. Ἐπιστρέφουμε δηλαδὴ στὸ πρόβλημα μὲ τὴν ἱστορία ὅπως τὸ εἶδαμε στὸν Κοραῖ καί στὸν Γεδεών: στὸ αἶτημα νὰ σταθεῖ ἡ ἱστορία, μέχρι νὰ συγχρονιστοῦν

*ἀνεπιθύμη
στὸ
πρόβλημα*

καί οἱ Ἕλληνες. Τό αἶτημα, ἐννοεῖται, μόνο ἔμμεσα διαπιστώνεται. Διαβάζοντας, π.χ., κανείς τήν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ ἀποκομίζει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀπό τήν ἐπαύριο τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης κλείνει τό παράθυρό του πρός τήν μετέπειτα εὐρωπαϊκή ἱστορία⁹. Καί βέβαια τό συγκεκριμένο ἔρρισμα γιά τή μεταμύηση τῆς δυναμικῆς Εὐρώπης σέ στατική ὑπάρχει πρόχειρά : οἱ κλασσικές σπουδές. Εἶναι δύσκολο νά μὴν ἐντυπωσιαστεῖ κανείς ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος Κοραῆς διαλύει τήν σύγχρονή του εὐρωπαϊκή σκέψη ἀνάγοντας τά στοιχεῖα τῆς στούς ἀρχαίους. Ἄλλοι λόγιοι, λιγότερο προικισμένοι, δέν ἐπιδίδονται κἀν σέ κάτι τέτοιο. Στά χρόνια ἀκριβῶς πού συντελεῖται ἡ ἐπανάσταση στή φιλοσοφία, προκρίνονται οἱ ἀνώδυνες ἐπιρροές τῆς φιλολόγικῆς Γερμανίας¹⁰.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ προτίμηση τῆς στατικότητας ἔχει παραμορφωτικές συνέπειες, ἂν ὄχι γιά ἄλλο λόγο, πάντως ἐπειδή ἡ στατικότητα ἐπιτρέπει τήν συνύπαρξη ἀσύμβατων μεταξύ τους πραγμάτων. Ἄν θυμηθοῦμε ἐδῶ καί πάλι τήν ἀξεκαθάριστη σχέση λογίων καί ἐκκλησίας, τότε κάπως φωτίζεται ἕνα ἀπό τά ἐπαναλαμβανόμενα φαινόμενα τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ: οἱ παλιωδίες. Δέν ἐνδιαφέρουν τόσο οἱ ἴδιες οἱ παλιωδίες, ὅσο ἡ διαπίστωση τῆς συχνότητάς τους. Ἡ μεταστροφή εἶναι συνήθως ἀπό τήν "πρόοδο" στή "συντήρηση" (ἂν καί παρατηρεῖται κάποτε καί τό ἀντίστροφο¹¹), καί παρ' ὄλο πού οἱ ἀτομικές βιογραφίες τῶν ἐνδιαφερομένων μποροῦν νά ἐξηγήσουν χωριστά τήν κάθε περίπτωση, ὁ κοινός παρονομαστής εἶναι ὁ σιωπηρός τρόπος μέ τόν ὁποῖο παλιωδεῖ κανείς: χωρίς ρητή ἀποκήρυξη προηγούμενης θαυρίας ἢ αἰτιολόγηση τῆς νέας στάσης. Ἄν αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ "σιωπηρή παλιωδία" διαφοροποιεῖται ἀπό τήν ἀπλή παλιωδία, μποροῦμε νά συμπεριλάβουμε στή γενική τάση καί τόν ἴδιο τόν Κοραῆ, ὁ ὁποῖος ἀνήκει μέν στήν ἐμπροσθοφυλακή τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλά, ὅπως εἶναι γνῶστό, ἐγκαινιάζει τήν δημόσια παρουσία του στά ἑλληνικά γράμματα μέ μιὰ Κατήχηση καί τήν κλείνει μέ ἕναν Συνέκδημο.

Μέσα στήν οὐδέτερη ἔννοια τοῦ "ἀπανθίσματος", πού συνοψίζει, θά λέγαμε, τήν μέθοδο πού ἀκολουθήθηκε κατὰ τήν μετακένωση τῆς Εὐρώπης στόν ἐλληνικό κόσμο, βρίσκεται πάντα δυνατή ἡ δυνατότητα προβληματικῶν γεφυρώσεων πάνω ἀπό ὑπαρκτά χάσματα. Ἀπέναντι στόν νέο πολιτισμό υἱοθετεῖται ἡ ἐκλεκτική στάση πού εἶχε συστήσει ὁ μέγας Βασίλειος πρός τούς ὀρθοδόξους προκειμένου περί ἀρχαιότητας. Ὅχι ἀπαραιτήτως σιωπηρά: Ὁ Καταρτζῆς ἀφιερώνει στό ζήτημα ὀλόκληρο ἔργο καί, χαρακτηριστικά, ὡς πηγή ὠφελίμων γνώσεων δέν παρουσιάζει μόνο τήν εὐρωπαϊκή παιδεία, ἀλλά καί τήν τουρκική¹².

"Ετσι λοιπόν, ανάμεσα στους μείζονες διαφωτιστές, δύσκολα θά επισημάνουμε "συνέπεια", με την έννοια της ακλόνητης δέσμευσης σέ μιά συγκροτημένη στάση. 'Η προφανής εξαίρεση πού επιβεβαιώνει τόν κανόνα είναι βέβαια ο Ρήγας Φεραίος, ο οποίος αποδεικνύεται ίσως ο συνεπέστερος μετακενωτής: αστικά ήθη, φυσικές έπιστήμες, πολιτικό μήνυμα της γαλλικής επανάστασης, όλα εντάσσονται στό ίδιο πλαίσιο. Τόσο σπάνιο είναι μάλιστα τό φαινόμενο, ώστε κάποτε ή έρευνα νά εκφράζει καί άμηχανία μπροστά σ'αυτή τή συνέπεια, καί νά απολογείται, π.χ., για τήν παρουσία του "πρωτολείου" Σχολείου τών ντελικάτων έραστών ανάμεσα στα έργα του έθνεγέρτη Ρήγα¹³. 'Αλλά έδω επενέβη ολόκληρος 19ος αιώνας για νά τόν ύπονομεύσει. Πέρα από τήν παράδοση πού του αποδίδει τήν έκδοση ενός 'Αγαθαγγέλου, ως θυμηθούμε μόνο ότι ο κατ'έξοχήν πνευματικός απόγονος του Ρήγα στην Ελλάδα δέν είναι άλλος από τόν 'Ιωνα Δραγούμη.

Όχι πώς θά χαρακτηρίσουμε όλους τούς άλλους άσυνεπείς. Κάθε λογής ιδιορρυθμίες όμως έπισκιάζουν τήν κοινή, αν υπάρχει, κατεύθυνση. Σύγχυση στόχων θά ήταν ίσως ή άκριβέστερη περιγραφή για τήν περίπτωση. Δέν θά χαρακτηρίσουμε, π.χ., άσυνεπή τόν Φαναριώτη 'Ιάκωβο 'Αργυρόπουλο. 'Αλλά θά σημειώσουμε ότι από τή μιά μεριά μεταφράζει στα τουρκικά μιά Γεωγραφία καί μιά 'Ιστορία της Ρωσίας, πού γνωρίζουν έκδοτική έπιτυχία, καί από τήν άλλη μεταφράζει στα ελληνικά τό Πνεύμα τών νόμων του Montesquieu, πού μένει ανέκδοτο. Καί θά δεχτούμε, τό λιγότερο, ότι ή άνευ όρων ένταξή του σ'έναν ελληνικό διαφωτισμό δέν είναι κάτι τό αυτόνοτο¹⁴.

Τό πρόβλημα είναι τί θά περίμενε κανείς στή θέση αυτής της σύγχυσης στόχων. Μπορούμε νά χρεώσουμε τά κενά της διαφωτιστικής προσπάθειας σέ υποκειμενικούς παράγοντες, σέ αδυναμίες ή άνεπάρκειες τών 'Ελλήνων λογίων νά επαναλάβουμε δηλαδή, από τήν άνάποδη, τό "λάθος" του Κοραή καί του Γεδεών. Καλύτερα νά αναρωτηθούμε! ποιό είναι αυτό τό πρόγραμμα πού μας λείπει. "Αν συνοψίσουμε επιγραμματικά τόν δυτικοευρωπαϊκό διαφωτισμό στό διαβόητο τρίπτυχο βασίλειο - πολιτία - πατριώτης, τί δικαιούμαστε νά αναζητήσουμε στην ελληνική περίπτωση. 'Η πρώτη ύλη για τόν άσπτό - έννοια καί πράγμα - είναι, βασικά, ο πάροικος. 'Η πρώτη ύλη για τόν πολίτη είναι κάτι ανάμεσα στους ύπαρκτους Φαναριώτες καί τούς φανταστικούς Γραικογάλλους του Κοραή. Καί ή πρώτη ύλη για τόν πατριώτη είναι τό προεθνικό Γένος. Δύσκολο νά διανοηθεί κανείς τί είδους διαλεκτική σχέση θά μπορούσε νά αποκατασταθεί ανάμεσα στα τρία. Τό ότι τό γένος, ως έθνος πλέον καταβρόχθισε όλα τά υπόλοιπα, ήταν αναμενόμενο, όποιες καί νά 'ταν

οί επιθυμίες τῶν Ἑλλήνων λογίων, ἀλλά καί τῶν Ἑλλήνων γενικά. Γιατί σ'αὐτές τίς ἀντικειμενικές δυσκολίες θά πρέπει νά προσθέσουμε, ὡς δυσκολίες, ἀκόμα καί τίς ἀντικειμενικές ἰδιόεὐκόλυνσεις - ἄν μ'αὐτό ἐννοήσουμε τήν γενική καί μία κατεύθυνση τῶν καιρῶν. Ἐθνικά κράτη ἀργά ἢ γρήγορα θά διαδεχθοῦν τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἢ ὀθωμανική αὐτοκρατορία ἀργά ἢ γρήγορα θά μπεῖ στόν δρόμο τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Οἱ δύο προοπτικές ἀπορρέουν ἀπό κοινές προϋποθέσεις, προϋποθέσεις πού δεσμεύουν ὀλόκληρη τήν ἐποχή καί ὄχι μόνο τόν βαλκανικό μικρόκοσμο. Πράγμα πού δέν σημαίνει, προφανῶς, ὅτι ἐντάσσονται ἢ ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐνταχθοῦν στό ἴδιο πρόγραμμα. Ἀντίθετα, οἱ κοινές προϋποθέσεις ὑπαγορεύουν ἀλληλοαποκλειόμενα προγράμματα.

Πρόκειται γιά ἀδιέξοδα πού θά ἐπαληθευθοῦν στήν πορεία τοῦ 19ου αἰῶνα, πολύν καιρό μετά τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε, κι ἀφοῦ πιά ὁ διαφωτισμός ἔχει πάψει νά διεκδικεῖ τήν πρωτοκαθεδρία στόν καθορισμό τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Τό ζήτημα εἶναι πότε θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἡ ἐκπνοή τοῦ διαφωτισμοῦ - καὶ ὡς δέν ὑπάρχει ὁμαλή σειρά διαδοχῆς ἢ ἀναμέτρησης μεταξύ διαφωτισμοῦ καί ρομαντισμοῦ, οὔτε ἡ ὑπόθεση τῆς μαθητείας στήν Εὐρώπη φαίνεται νά παίρνει ἕνα εὐκρινές τέλος, ἐνῶ περιπτώσεις ὅπως τοῦ Κουμανούδη ἢ καί τοῦ Παπαρρηγόπουλου μαρτυροῦν ὅτι ἀκόμα καί στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα τό ὄπλοστάσιο τοῦ διαφωτισμοῦ δέν ἔχει ἀχρηστευθεῖ τελείως. Ἐμεῖς ὡστόσο ἐδῶ ἄς σταθοῦμε στό ὄριο πού ἔχει καθιερώσει ἡ σύμβαση: στήν ἐλληνική ἐπανάσταση, τήν ἐπαύριο τῆς ὁποίας (1828) ἐκδίδεται ἐπιτέλους - στό Παρίσι - ἡ ἐλληνική μετάφραση τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου τοῦ Ρουσσώ.

Ἑλλη Σκοπετέα

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μανουήλ Ι. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ἐπιμ. Ἀλκῆς Ἀγγέλου - Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976, σ. 106 καὶ 113.
2. Βλ. Παναγιώτης Χρ. Νοῦτσος, "Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἀκαρνάνιας καὶ Ἐπευλορέαιε", στο: Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν προσεγγίσεων, Ἀθήνα 1981, σ. 53-56.
3. Πρ. Π. Κονδύλης, "Ὁ ὕλισμός στὸν ἑλληνικὸ διαφωτισμό", Ὁ Ἐρανοστής, ἔτ. ΙΘ' (1981), τ. 17, σ. 222, καὶ Φ. Ἡλιοῦ, "Ἡ σιωπὴ γιὰ τὸν Χριστόδουλο Παμπλέκη", Ἱστορικά, τ. Β', τχ.4 (Δεκ. 1985), σ. 399κῆ.
4. Παραδείγματα: Φ. Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 387-390. Λουκία Δρούλια, Πολιτικὰ φυλλάδια τοῦ Ἀδριαντοῦ Κοραῆ, Ἀθήνα 1983, σ. 10κῆ.
5. Πρ. σφέλιο Κοραῆ γιὰ τοὺς Ζωσιμάδες σὲ ἐπισωλή του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, Παρίσι 29.5.1805: "Ἄτοί, φίλε (...), εἶναι μαθημένοι νὰ τυπώωσι Ἀμαρτωλῶν σωτηρίας, Λαυσαϊκά, καὶ ἄλλα τοιαῦτα κατανυκτικὰ συγγράμματα". Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, τ. Β' (1799-1809), Ἀθήνα 1966, σ. .
6. Γιὰ τὴν ἀντιβολταιριανὴ φιλολογία, καὶ γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Βολταίρου γύρω στὰ 1820 ὡς νεοκλασσικοῦ, βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, "Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα" καὶ "Σημειώσεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα", στο: Νεοελληνικὸς διαφωτισμός, Ἀθήνα 1977, σ. 145-175.
7. Βλ. π.χ. Εὐγενία Χατζηδάκη, "Ἄφο ἐπεισόδια ἀπὸ τίς διαμάχες τῶν φιλοσόφων", στο: Ἐρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, Ἀθήνα 1965, σ. 244. "Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ καὶ τὴν χαρακτηριστικὴ ἀδιαφορία τῶν Τούρκων γιὰ τὴ διὰδροση φιλελεύθερων ἰδεῶν στὴν Ἀβτοκρατορία" βλ. Φ. Ἡλιοῦ, Ἄσμα πολεμιστήριον, Ἀθήνα 1982, σ. 48
8. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, "Τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα καὶ ἡ πληθὺς τῶν κόσμων. Μία κοσμοθεωρητικὴ μάχη στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα": Ἀμνητὸς στὴ μνήμη φῶτι Ἀποστολόπουλου, Ἀθήνα 1984, σ. 79-96. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν *Barbiz du Bocage*, Ἰάσι 8.11.1803, ὁ ἡλιολάτρης Φιλιππίδης δικαιολογεῖ τὴν ἀνάγκη τῆς μύησης στὴν ἀπὸρ χαιωμένη εὐρωπαϊκὴ αἴσθησι: "mais comme sans nous sommes enfants encois, cette vieille philosophie nous sera utile". Δανιήλ Φιλιππίδης - *Barbiz du Bocage* - "Ἄνθιμος Γαζής, Ἀλληλογραφία (1794-1819), ἔκδ. Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1966, σ. 123.
9. Φυσικὰ ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν σημαίνει καὶ ἀπουσία πολιτικοῦ προβληματισμοῦ. Βλ. σχετικὰ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, "Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Α. Κοραῆ. Πρόταση ἐρμηνείας Διήμερο Κοραῆ 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, ΕΙΕ, Ἀθήνα 1984, σ. 102-112.

10. Έδω όστόσο θά πρέπει νά ληφθεῖ όπόψη καί ή άνάλογη άδιαφορία τής πρώτης σέ έλληνικές προσημύσεις γαλλικής παιδείας. Πβ. σχετικό σχόλιο τοῦ Βαγκιέ πρός τόν φιλιππίδη (ό όποῖος δέν κουράζεται νά τοῦ παραγγέλνει από τό 'Ιάσι Κάντ καί ταμπάκο) σέ έπιστολή από τό Παρίσι, 16.5.1804, ό.π., σ.133. Βλ. πάντως 'Ελένη Ι. Κροντιάδη, "Γερμανικές επιδράσεις στήν 'Ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος 'Ασώπιος", 'Ο 'Εραμιστής, έτ. ΙΣΤ'-ΙΖ' (1978-1979), τ. 15, σ. 154-181.

11. Βλ. Παναγιώτης Χρ. Νοῦτσος, "Ο κείρός Ψαλίδας καί ή φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ", στό: Νεοελληνική φιλοσοφία, ό.π., σ. 67-101.

12. Δημήτριος Καταρτζής, Τά εύρισχόμενα, έκδ. Κ.Θ.Δημαράς, ΟΜΕΔ, 'Αθήνα 1970, σ. 42 κέ.

13. Βλ. Π.Σ.Πίστας, "Τό νεανικό έργο ένός έθνομάρτυρα. Τό "Σχολεῖον" τοῦ Ρήγα καί τά προβλήματά του", εἰσαγωγή στό: Ρήγας, Σχολεῖον τών ντελικάτων έραστῶν, ΝΕΒ, 'Αθήνα 1971, σ. λθ' κέ.

13. Βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, Βιογραφίαί τών έν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων 'Ελλήνων από τής καταλύσεως τής Βυζαντινής Αύτοκρατορίας μέχρι τής έλληνικής έθνεγεροσίας (1453-1821), 'Αθήνα 1868, σ. 719-720.